

FRAZEOLOGIE

PHRASEOLOGY

PHRASEOLOGIE

ASPECTE ALE CREATIVITĂȚII ÎN FRAZEOLOGIA LIMBII ROMÂNE³

Despre *creativitate* a început să se vorbească mai ales în perioada renașcentisă și iluministă când capacitatea „*de a crea*” a fost atribuită și recunoscută și unor indivizi de excepție, dotați cu abilități deosebite, și nu în exclusivitate lui Dumnezeu. Deși are o temă latinească, cuvântul în discuție a început să fie folosit cu sensul modern, care se îndepărtează de semnificația religioasă de „*creație divină*”, în engleză abia în secolul al XIX-lea. Din engleză termenul *creativity* a fost calchiat în franceză, *créativité* [1], de unde a pătruns în română, probabil în a doua jumătate a secolului trecut, deoarece dicționarele explicative românești de uz general din perioada interbelică nu îl înregistrează.

Într-o accepție generală creativitatea este un proces mental care implică generarea unor idei sau concepte noi, sau doar realizarea unor noi asociații între idei și concepte preexistente în diverse domenii ale activității umane. Această definiție, pe de o parte validează afirmația lui Ferdinand de Saussure potrivit căreia „nu limbajul vorbit este natural pentru om, ci facultatea de a constitui o limbă” [2] și, pe de altă parte, furnizează o explicație cât se poate de justă pentru o serie de inovații care se produc în oricare limbă naturală. Actul vorbirii nu se bazează în exclusivitate pe reproducerea exactă a unor modele sau a unor structuri lingvistice care funcționează sau au funcționat la un moment dat, ci și pe creativitate, înțeleasă mai ales ca o modalitate de recombinație a elementelor lingvistice deja existente. Altfel spus, vorbitorii sunt reproductivi, dar și creativi în același timp.

Și în domeniul frazeologiei, perceput, dacă nu chiar definit în mod tradițional, mai ales în lingvistica românească din a doua jumătate a secolului trecut [3], ca domeniul îmbinărilor fixe, stabile, gata-făcute de cuvinte, creativitatea, înțeleasă ca procesul de realizare a unor noi asociații sau combinații între forme deja existente, joacă un rol important în ceea ce privește dinamica acestui domeniu. Destul de multe studii și cercetări relativ recente [4] insistă asupra faptului că foarte multe frazeologisme nu se actualizează în vorbire ca atare, sub formele canonice consacrate de dicționare, deși ca modele aparțin limbii, ci mai mult se reinventează, se recrează, uneori în mod surprinzător. Orice creație sau inovație lingvistică, în opinia lui Coșeriu, este o formă „posibilă” [5], rezultată din alterarea unui model tradițional, din selecția unei variante în detrimentul alteia, din aplicarea sistematică a unui model, a unui pattern existent, sau din adoptarea unui împrumut din altă limbă [6]. Așa cum s-a observat, cu precădere în studiile consacrate limbajului publicistic [7] și discursului repetat [8], frazeologismele românești pot fi modificate prin adăugire, suprimare, inversiune, sau substituție.

³ Lucrarea a fost susținută în plenul conferinței internaționale *Lexic comun / Lexic specializat: Manifestări ale creativității limbajului uman*, 6-7 iunie 2014, Galați, România.

Tot o manifestare a creativității, în sensul precizărilor făcute de Coșeriu poate fi considerată și tendința de a utiliza cu valoare de unități frazeologice și alte categorii de îmbinări de cuvinte de felul: sloganuri publicitare (*Rămâne cum am stabilit ! Pretenii știu de ce !*), titluri de emisiuni TV (*Viața bate filmul, Copiii spun lucruri trăznite*), de filme sau de opere literare ecranizate (*Prea mic pentru un război atât de mare, Ghici cine vine la cină?*), replici celebre (*Nu trage dom' Semaca, sunt eu Lăscărică! Eu în nemernicia mea...*) etc. [9]

Referitor la creativitatea manifestată în frazeologie este cât se poate de pertinentă întrebarea în ce măsură este un fenomen intenționat, căutat și folosit ca porocedu sau stil de comunicare cu un anumit scop, sau este unul bazat pe simțul limbii, pe care îl are orice vorbitor, și/sau pe o anumită intenție ludică spontană, deoarece, așa cum observa Sextil Pușcariu *omul, vorbind, nu urmărește numai scopul pur utilitar de a fi înțeles, ci urmează unei predispoziții firești pentru glumă și joacă*[10]. Din punctul de vedere al rezultatelor care se obțin, uneori adevărate „efemeride frazeologice”, nu se poate face o distincție foarte clară între fenomenele intenționate și cele spontane, în schimb este necesară evidențierea resorturilor care au declanșat producerea noilor forme. Este evident că reformulări intenționate, care mimează de fapt confuzia paronimică, de felul *curriculum vitelor* î.l.d. *curriculum vitae*; *penibil de pedeapsă* î.l.d. *pasibil de pedeapsă*; *pardon de explozie !* î.l.d. *pardon de expresie !*; *rău fumat* î.l.d. *rău fumat*; *martor cu ochelari* î.l.d. *martor ocular*; *doctor decent* î.l.d. *doctor docent* - ultima atribuită de altfel matematicianului Grigore Moisil - etc. nu pot fi puse același plan cu cele de felul *atac de corp* î.l.d. *atac de cord*, *lumea interpolă* î.l.d. *lumea interlopă*, *pălărie cu boluri* î.l.d. *pălărie cu boruri*, *romb de flori* î.l.d. *rond de flori* etc. produse spontan, fără intervenția conștientă a vorbitorilor, având într-adevăr drept cauză confuzia paronimică. În primul caz substituirile sunt intenționate, iar în al doilea caz sunt simple accidente lingvistice. Din acest punct de vedere, denumirea *deraiere lexicală*, care de altfel evocă un „accident”, folosită și impusă în leingvistica românească de Al. Graur, este mult mai potrivită pentru a doua serie de exemple, decât pentru prima..

Creativitatea intenționată, căutată, este cultivată de iubitorii de calambururi, de glume lingvistice sau chiar a devenit „un stil” caracteristic unor publicații periodice. Este vorba uneori de creații de laborator ale unor scriitori sau ziariști, care constau în recombinarea intenționată a unor expresii frazeologice. Creatorul unor asemenea forme noi intervine voit și conștient asupra modelului inițial amuzându-se și încercând să-și amuze interlocutorii în același timp. Cu cât recombinațiile formelor inițiale sunt mai insolite, dar, în același timp și mai reușite, cu atât efectul stilistic, afectiv este mai puternic și mai apreciat de vorbitori.

Un exemplu oarecum celebru, consacrat ca reperul unor glume lingvistice, este o *lisată de buzate (bucate)* pe care actorul Hristu Nicolaide a citit-o, după război, în prezența Mariei Tănase, la hotelul Wilson din București. În această listă sunt mai multe denumiri gastronomice deformatе în mod absurd, în manieră urmuziană:

Buret rece: sobă cu muștar, saramură de domn, icre de trap, salar de Sibiu, croșete de cașcaval, fasole stătută, brânză temenea, brânză de veci, ochiuri la copac, costică de porc, heringi cu ceară, saramură de crăp, văduvioare de vită, rană de somn, biban prășit. Ciorne și supe: ciorbă de brută, ciorbă de soroace, supă cu băieței de casă, borș de verișoare, mâncăruri găsite, sărmăluțe în foi de liță, sândăluțe de post, iahnie de pantofi, nițel de porc, friptură la lavă, cu cartofi cai, greier pane. Salatre: salată

orientată, toboșari în oțet, rinichi de lună, gogonele mutate. Deșert: cramă de zahăr ars, savarine cu brișcă, mort cu cremă, cort de ciocolată, clădite cu dulceață, plăcintă cu mire, rateuri cu brânză, profipetrol glace, cafea Moaca. Chifle și câine pe vatră, 30 de bani chelia. Băuturi: puică bătrână, plescovină și lapoviță de Zalău, lotcă cu lămâie, brom Jamaica, lichior de banale, coniac grecesc Relaxa, vere la halbe, vin de Obosești, vis de Drăgășani, uscat Otonel, cabernet Dealul Sare, gravă de Cotnari, fetească la trei litere, vermouth roșu. Poftă lună!

Câteva „creații” din această listă au făcut, se pare, carieră fiind și astăzi utilizate sub forma unor glume repetate cu subînțeles de diverși vorbitori: *brânză de veci, salată orientată, costică de porc, cafea Moaca*. Încă din 1902 Caragiale remodela proverbul *apa trece pietrele rămân în apa trece, moftangii rămân*[11], iar procedeul în sine a devenit o modalitate de exprimare frecvent folosită în mass-media, unde sunt exploatare și alte construcții lingvistice. De exemplu, de un anumit succes s-a bucurat, cel puțin în ultimii douăzeci de ani, expresia *a bate șaua să priceapă iapa* care s-a actualizat, în diverse publicații, sub variantele idiolectale:

Bate șaua să priceapă Hollywoodul
UDMR bate șaua ca să priceapă PD
DNA a bătut șaua Mitrea ca să priceapă iapa Năstase
BNR bate cursul să priceapă inflația
Bruxelles-ul "bate" Sofia și Bucureștiul să priceapă Atena
Rusia bate România ca să priceapă UE
A fost "bătut" Murgeanu să priceapă Negoia
Iliescu bate Gușa să priceapă Geoană

Procedeul modificării aparent aberante și întmplătoare – în realitate foarte studiat, elaborat – a formei inițiale a unor construcții frazeologic este utilizat astăzi, cu succes la public, de publicația *Academia Cațavencu*.

„Cei din urnă vor fi cei dintâi”; „Mica pudicitate”; „Cortina de fler”; „Palama Mater”; „Dura plex sed lex”; „Cifrații Karamazov”; „Aurolacul lebedelor”; „Medicina cea de taină”; „Uricariu cu boi”; „Biblioteca din Alexandrion”; „Câine și circ”; „Episcopul scuză mijloacele”; „Reforma fără fond”; „Ciumara lui Caragea”; „Mahabharata inflației”; „Bursucul gastric”; „Birmania persecuției”; „Sidromul remaniaco-depresiv”; „Prost factum”; „Bătrânul și marea conspirație”; „Fumăritul oprit”; „Proștii și câștigi”; „Secretari de stat degeaba”; „Ferma animalelor politice”; „Insula Paștelui Cailor”; „Primarul discordiei”; „Câinii care egolatră nu mușcă”; „Imobile și durere”; „Afinități selective” etc. [12]

Tot de o creativitate intenționată, studiată, cu evidentă finalitate umoristică, este vorba și în cazul renovărilor semantice bazate pe calambururi, pe asemănări de formă, pe contrapunerea unor expresii care se constituie în adevărate jocuri de cuvinte mai mult sau mai puțin ingenioase. Procedeul în sine constă în ignorarea voită a sensului inițial și recrearea în mod surprinzător a unei noi motivații care se sprijină pe semnificația comună a unor cuvinte sau pe semnificația altor expresii:

„Iubea să tragă la măsă... cu pumnul”; „În unele cazuri, cei îmbrăcați bine sunt dați de gol”; „Caută ac de joc în carul cu fân”; „Și cei fățarnici își dau arama pe față”; „Oare sunt și dogari cărora le lipsesc doage?” etc. [13]

Spre deosebire de creativitatea intenționată, căutată, elaborată, creativitatea spontană este favorizată de organizarea complexă a limbii. Relațiile care se

stabilesc firesc între formele și senurile unor cuvinte oferă uneori posibilitatea realizării unor noi unități frazeologice, fiind un fel de invitație la creativitate (semi)spontană. De data aceasta vorbitorii urmează firesc un model existent, fără a mai interveni aparent conștient și intenționat, completând formele care par să lipsească. Dacă în mod convențional femeile sunt numite *sexul frumos* atunci pare normal ca bărbații să fie numiți *sexul urât*, formă folosită de altfel de Caragiale (cf. și *sexul slab/sexul tare*).

Astfel, unele expresii frazeologice tind să dezvolte în română forme opuse ca sens: *a-și încerca ghinionul*, după modelul *a-și încerca norocul*; *a spăla rufele murdare în public*, după modelul *a spăla rufele murdare în familie* < fr. *laver son linge sale en famille*; *a judeca la cald*, după modelul *a judeca la rece* < fr. *juger au froid*; *pe picior de inferioritate*, după modelul *pe picior de egalitate* < fr. *sur un pied d'égalité*; *listă albă*, după modelul *listă neagră* < fr. *liste noire*; *pace rece*, după modelul *război rece* < fr. *la guerre froide* etc. În general în jurul unor opoziții manifestate la nivel lexical, se grupează și formele unor frazeologisme nou creat. De exemplu, opoziția *om „bărbat” / femeie* grupează frazeologismele *om de serviciu / femeie de serviciu*; *om de afaceri / femeie de afaceri*; *om de litere / femeie de litere*; *om de acțiune / femeie de acțiune* etc.

Creativitatea poate fi și un fapt de economie lingvistică. O construcție frazeologică devine un model productiv, dinamic, fără a mai fi nevoie de „inventarea” unor denumiri distincte, atunci când vorbitorii se referă la noi aspecte din realitate asemănătoare ca mod de manifestare, de existență cu aspectele denumite de construcția inițială. Pentru a denumi acțiunea de „a-și expune corpul în întregime razelor solare” s-a folosit expresia *baie de soare* < fr. *bain de soleil*. De la acest model au apărut și construcțiile *baie de aer*, *baie de mulțime* și chiar *baie de lectură* care păstrează genul proximal, dar indică diferența specifică. Unele inovații, deși formate după modele consacrate, sunt percepute, cel puțin pentru moment, ca forme insolite: *lovitură de presă* și chiar *lovitură de primărie* după modelul *lovitură de stat* < fr. *coup d'État*; *șaretă capcană*, după modelul *mașină capcană*, *colet capcană*; *a vedea lumina e-mailurilor*, *a vedea lumina Internet-ului*, după modelul *a vedea lumina tiparului* etc.

Alteori o forma canonică este reconstruită din perspectiva unui cuvânt cheie care, face referire la o situație concretă, particulară de comunicare. Se realizează o echivalență ad-hoc între termeni care în mod obișnuit nu pot fi sinonimi, dar care în situația de comunicare enunțată au o trăsătură percepută sau interpretată de locutor ca importantă și comună. Modificările au caracter neașteptat, iar impunerea variantelor este improbabilă pentru multe dintre acestea, deoarece situațiile la care fac referire nu pot fi generalizate, fiind particulare: *amenda e ruptă din rai*, *bătaia e ruptă din stăbator*, cf. *bătaia e ruptă din rai*; *a fugi de-i scapără crampoanele*, cf. *a fugi de-i scapără călcâiele*; *a face vilă bună cu cineva*, cf. *a face casă bună cu cineva*; *ca la ușa Orientului*, cf. *ca la ușa cortului* etc.[14] Fără cunoașterea exactă a contextului la care fac referire, asemenea variante devin de neînțeles, iar efectul stilistic este foarte redus sau chiar discutabil. Doar cine cunoaște contextul în care apare formularea *A fost lăsată, secole !* poate „gusta” aluzia voit subtilă.

Distincția creativitate intenționată/creativitate spontană este utilă pentru studiul originii și evoluției unităților frazeologice interesând evident etimologia

frazeologică. Au șanse să se impună creațiile care sunt făcute în spiritul limbii sau care sunt susținute de anumite aspecte extralingvistice. De exemplu, de la forma inițială *a intra, a ajunge în gura satului, a lumii s-a ajuns la varianta a ajunge în gura presei*, fomă susținută de numele unei emisiuni de televiziune. Probabil când această emisiune nu va mai exista, într-un viitor mai mult sau puțin îndepărtat, nici expresia respectivă nu se va mai bucura de succes „lingvistic”. [15]

NOTE

- [1] TLF, s.v. *cretivité*.
- [2] Saussure (1998), p. 37.
- [3] Vezi Bernet (1992), p. 331-339, Bernet și Rezeau (1991), Margarito (1989), p. 19 – 52, *idem* (1990), p. 48 – 59.
- [4] Vezi în principal Hristea (coord.) (2004), cap. „Introducere în studiul frazeologiei”.
- [5] Coșeriu (1997), p. 53.
- [6] *Ibid.*, p. 71.
- [7] Dumistrăcel (2006), p. 127 – 150.
- [8] Munteanu (ed.) (2007)
- [9] Groza (2011), p. 121 – 130.
- [10] Pușcariu (1979), p. 121.
- [11] Dumistrăcel (2006), p. 214.
- [12] *Apud* Munteanu (ed), p. 113. Tot aici sunt discutate deraierile din punctual de vedere al structurii, al conținutului și al relației emițător-text – destinatar.
- [13] *Apud* Colțun (2013), p. 225 și urm.
- [14] Pentru mai multe exemple de acest fel, vezi Groza (2011), p 87 – 97.
- [15] Pentru „actul de naștere” al acestei expresii vezi Dumistrăcel (1998), p. 14.

REFERINȚE BIBLIOGRAFICE

- Bernet, Charles (1992). „Sur quelques expressions du français populaire d’aujourd’hui et leurs variantes”, *Grammaire des fautes et français nonconventionnels. Actes du IVe Colloque international organisé à l’École Normale Supérieure les 14, 15 et 16 décembre 1989*, Paris, p. 331-339.
- Bernet, Charles și Pierre Rezeau (1991). *Dictionnaire du français parlé. Le monde des expressions familières*, Paris.
- Colțun, Gheorghe (2013). *Frazeologia limbii române*, Chișinău : Editura Arc.
- Coșeriu, Eugeniu (1997). *Sincronie, diacronie și istorie. Problema schimbărilor lingvistice*, București : Editura Enciclopedică.
- Dumistrăcel, Stelian (1998). „În gura presei”, *Cronica*, XXXIII, nr. 5 (1469), mai 1998, p.14.
- Dumistrăcel, Stelian (2006). *Limbajul publicistic*, Iași : Institutul European.
- Groza, Liviu (2011). *Probleme de frazeologie. Studii. Articole. Note*, București : Editura Universității din București.
- Hristea, Theodor (coord.) (1984), *Sinteze de limba română*, ediția a III-a, București : Editura Albatros.
- Margarito, Mariagrazia (1989). „Quand les mots ne chachent plus leurs jeux”, *Bulletin de l’Unité de Recherche Linguistique n° 4*, nr. 5, p. 19 – 52.
- Margarito, Mariagrazia (1990). „Du jeu de mots ‘hypertextuel’ au nouveau moule semantico-syntaxique”, *Colloquio de lexicologia e lexicografia. Actas*, Lisboa, p. 48 – 59.
- Munteanu, Cristinel (ed.) (2007). *Discursul repetat între alteritate și creativitate*, Iași : Institutul European.
- Munteanu, Cristinel (2013). *Frazeologie românească. Formare și funcționare*, Iași : Institutul European.

Pușcariu, Sextil (1979). *Limba română, I. Privire generală*, prefață de G. Istrate, note, bibliografie de Ilie Dan, București : Editura Minerva.

Saussure, Ferdinand de (1998). *Curs de lingvistică generală*. Ediție critică de Tullio de Mauro. Traducere și cuvânt înainte de Irina Izverna Tarabac, Iași : Polirom.

ABREVIERI

TLF = *Trésor de la langue française. Dictionnaire de la langue du XIXe et du XXe siècle (1789 – 1960)*, Paris – Nancy, 1971 ș.u.

ASPECTS OF CREATIVITY IN ROMANIAN LANGUAGE PHRASEOLOGY

Abstract: Article points out the need to distinguish between spontaneous creativity and creativity intentional. In the first case the new forms are created in the spirit of the language and are supported by some existing oppositions in language (positive / negative, masculine/feminine etc.). In the second case speakers intentionally and consciously change the initial model for stylistic effect.

Key words: linguistics, language, phraseology, creativity, stylistic effect.